

HENRI TONNET

Από το Ἀπόκρυφα
Κωνσταντινουπόλεως στο
Οἱ Ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ
«ΕΠΙΦΥΛΛΙΔΙΚΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ»
ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Πέτρος Μαρτινίδης

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ
ΑΘΗΝΑ 2020

Τίτλος πρωτοτύπου: *Des Mystères de Constantinople aux Misérables d'Athènes. Le « roman-feuilleton » grec au XIXe siècle*

© 2018. Classiques Garnier, Paris.

1η έκδοση, Σεπτέμβριος 2020

Σχεδιασμός βιβλίου: Περικλής Δουβίτσας

ISBN: 978-960-504-282-0

Για την ελληνική έκδοση:

© Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και Πέτρος Μαρτινίδης

Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80

τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093

www.nefelibooks.com

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συνομογραφίες	10
Πρόλογος του συγγραφέα στην ελληνική έκδοση	13
Εισαγωγή	17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Το είδος

Ορισμοί	21
Λαϊκό ή επιφυλλιδικό μυθιστόρημα;	21
Λαϊκό μυθιστόρημα; Παραλογοτεχνία;	21
Μυθιστόρημα «των αποκρύφων», κοινωνικό μυθιστόρημα ή «αστική ηθογραφία»	25
«Επιφυλλιδικό μυθιστόρημα»	30
Συγγενικά είδη	32
Το «επιφυλλιδικό μυθιστόρημα» στην Ελλάδα	37
Καταγωγή και εξέλιξη του είδους	37
Τρόποι κυκλοφορίας	42
Συγγραφείς	43
Υποδοχή	47
Το ερευνητικό «κόρπους»	61
'Η Έπτάλοφος, του Πέτρου Ιωαννίδη Αγερώχου	62
'Ο Διάβολος ἐν Τουρκία, του Στέφανου Ξένου	66
Κλεονίκη, του Β.Ι.Α.	73
'Απόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως, του Χριστόφορου Σαμαρτσίδη	79
'Ο Βασιλεύς τοῦ Ἄδου, του Κωνσταντίνου Μεγαρέως	90
'Η γυφτοπούλα, του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη	98
Οἱ Ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν, του Ιωάννη Κονδυλάκη	104

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Χαρακτηριστικά της αφήγησης

Η φόρμα	119
Οι μορφές της πλοκής και της αφήγησης	121
Πλόηγηση του μύθου από τον αφηγητή-παραμυθά	131
Γλώσσα	136
Οι χώροι	144
Περισσότερο Κωνσταντινούπολη παρά Αθήνα	144
Οι πραγματικοί χώροι	146
Μέρη κρυφά, μέρη φανταστικά και τα «μυστήριά» τους	153
Οι χαρακτήρες	168
Η δράση και η ιεραρχία των χαρακτήρων	168
Η αγγελική νέα με ή χωρίς αγαπημένο	170
«Διαβολικές» γυναίκες	176
Το σαγηνευμένο θύμα και ο σαγηνευτής δήμιος	186
Οι κακοί	190
Ο Διώκτης της αδικίας και ο ακόλουθός του; Από τον Σωτήρα στον «ευεργέτη»	196
Ομαδικοί χαρακτήρες. Κοινωνικές τάξεις και κοινότητες	207

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Θεματική και ιδεολογίες

Θέματα και μοτίβα	229
Οι μυστικές εταιρείες	231
Ένα κεντρικό θέμα: η εκδίκηση	238
Η χαμένη τιμή των κοριτσιών	245
Ο ζωικός μαγνητισμός	250
Εγκαταλειμμένα παιδιά και σταυρουδάκια αναγνώρισης	256

Ο κατ' επίφαση θάνατος	260
Η φυλακισμένη αθωότητα	264
Η επικαιρότητα και τα ήθη	271
Τα ιστορικά συμφραζόμενα	271
Τα ήθη και η κριτική θεώρηση	282
Λογοτεχνικές σχολές και κοσμοαντιλήψεις	298
Ρομαντισμός	299
Νατουραλισμός	318
Ιδεολογίες	332
Αντικαθολικισμός και αντισημιτισμός	332
Πολιτικές θεωρίες. Μεταρρυθμίσεις και αντικοινοβουλευτισμός	339
Η θεία Πρόνοια	343
Συμπέρασμα	349
Βιβλιογραφία	355
Κατάλογος ονομάτων	363
Κατάλογος εννοιών	366

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Αρχικός παραλήπτης αυτής της μελέτης ήταν το γαλλικό κοινό που ενδιαφέρεται για τη λαϊκή λογοτεχνία. Πρόθεσή μου ήταν να του αποκαλύψω μια άγνωστη πτυχή του επιφυλλιδικού μυθιστορήματος του 19ου αιώνα. Η σύνδεση *Μυστηρίων και Αθλίων*, στον τίτλο, προκαλεί αμέσως το ενδιαφέρον του γάλλου αναγνώστη. Σημαίνει πως ο Σύης του *Μυστήρια των Παρισίων* και ο Ουγκώ του *Οι Αθλιοί* είχαν βρει μιμητές ή και συνεχιστές στα ελληνικά γράμματα.

Για έναν Γάλλο με κλασική μόρφωση, ο συσχετισμός της Ελλάδας, που τη φαντάζεται σε αιωνίως τέλεια γαλήνη, με τον τρικυμιώδη κι επαναστατικό κόσμο της γαλλικής πρωτεύουσας του 19ου αιώνα θα έμοιαζε αρκετά προκλητικός. Ήταν ένα θέμα που είχα θίξει, προ καιρού, στην επιθεώρηση *Le Rocambole*.¹

Φάνηκε όμως, σύντομα, ότι τα ευάριθμα μυθιστορήματα τα οποία ήθελα να κάνω γνωστά στο γαλλικό κοινό δεν περιορίζονταν, απλώς, στο επίπεδο του αξιοπερίεργου. Αποτελούσαν τμήμα ενός συνόλου, συγκροτώντας συγκεκριμένο είδος στους κόλπους της ελληνικής πεζογραφίας του 19ου αιώνα: το πολυσέλιδο μυθιστόρημα αστικών περιπετειών, επιφυλλιδικού τύπου.

Αυτό δεν συνιστά αποκάλυψη για το γαλλικό κοινό, για το οποίο τα έργα του Μπαλζάκ και του Ουγκώ δεν ανήκουν σε κόσμους πολύ διαφορετικούς από εκείνους του Σύη, του Αλέξανδρου

1. Βλ. « *Les Mystères de Constantinople* (1868) de Christophoros Samartsidis, un roman populaire grec à la française », *Le Rocambole* 16, φθινόπωρο 2001, σελ. 77-90. Βλ. επίσης το άρθρο μου « À propos du roman "populaire" grec au XIXe siècle » *Revue des Etudes Néo-helléniques* 8, 1999, σελ. 27-44.

Δουμά ή του Πωλ Φεβάλ. Την ίδια κοινωνία παρουσιάζουν όλοι, με περισσότερη ή λιγότερη βαθύνοια και κριτική στάση.

Δεν ισχύει το ίδιο στο πλαίσιο της ελληνικής ιστορίας της λογοτεχνίας. Εκεί τα πράγματα είναι ασαφή. Η ίδια η ύπαρξη ενός «σώματος» μυθιστορημάτων μεγάλου όγκου κι επιφυλλιδικού τύπου, στα τέλη του 19ου αιώνα, παρέμενε σχεδόν άγνωστη. Κι όταν αυτό το «σώμα» συγκροτήθηκε, χάρη στο ερευνητικό έργο του Νάσου Βαγενά, της Σοφίας Ντενίση, της Γεωργίας Γκότση, του Παντελή Βουτουρή, του Πάνου Μουλλά και χάρη στις πρωτοβουλίες του Θανάση Κούγκουλου², έπρεπε, επιπλέον, να βρεθεί μια θέση γι' αυτό στην ελληνική πεζογραφία της εποχής.

Έχουμε να κάνουμε με μιαν επίπλαστη λογοτεχνία, προϊόν μίμησης, προορισμένο να ψυχαγωγήσει και να εξαφανιστεί; Μια λογοτεχνία στο περιθώριο της αυθεντικής, με άλλα λόγια, κι άρα μια «παραλογοτεχνία»; Ή, αντίθετα, πρέπει να δούμε σ' αυτήν μια σοβαρή προσπάθεια κριτικής ανάδειξης προβλημάτων που σ' αλήθεια υφίσταντο στην κοινωνία της ανεξάρτητης Ελλάδας; Ή μήπως, εν τέλει, πρόκειται για μια παρουσίαση ελάχιστα κριτική, ενταγμένη στην τυπική θεματική του γαλλικού feuilleton, δύο μάλλον περιφερειακών κόσμων – της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης από τη μια, με τους πλούσιους και τους φτωχούς της, και του υποκόσμου και των διεφθαρμένων αστών της Αθήνας στις παραμονές του 20ού αιώνα, από την άλλη;

Μετά την κυκλοφορία της στα γαλλικά, αυτή η μελέτη μπορεί, νομίζω, να εκτιμηθεί ακριβέστερα από τους έλληνες αναγνώστες

2. Ο Θανάσης Κούγκουλος και οι φοιτητές του στο Πανεπιστήμιο της Κομοτηνής κατέστησαν διαθέσιμα σε ψηφιακή μορφή για τους ερευνητές περισσότερα από εκατό ελληνικά μυθιστορήματα του 19ου αιώνα. Ελάχιστα από αυτά τα κείμενα είναι τόσο εκτενή όσο αυτά που μελετώ εδώ. Πάντως το πολύτιμο σύνολο των κειμένων που συγκέντρωσε ο Θ. Κούγκουλος θα επιτρέψει να υπερβούμε τη βασισμένη σε γενικές εντυπώσεις ερευνητική προσέγγιση του «λαϊκού» μυθιστορήματος.

που γνωρίζουν την εθνική τους λογοτεχνία.

Ένα γαλλικό κείμενο για την ελληνική λογοτεχνία, ασφαλώς και δεν θα έμενε αγνοημένο στην Ελλάδα. Μα μολονότι η χώρα ανήκει επισήμως στην ομάδα των γαλλόφωνων χωρών (Francophonie), είναι επίσης αλήθεια ότι διεθνώς γλώσσα της νεότερης ελληνικής φιλολογίας παραμένει ουσιαστικά η ελληνική.

Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας έχει το λεξιλόγιό της. Όπου γαλλικοί και ελληνικοί όροι δεν αντιστοιχίζονται με απόλυτη ακρίβεια. Ο όρος «ηθογραφία», για να περιοριστώ σ' ένα μόνο παράδειγμα, δεν γεννά τους ίδιους συνειρμούς με το αντίστοιχο «σπουδή των ηθών» (étude de mœurs), που δεν λείει πολλά στα γαλλικά. Η ελληνική μετάφραση δίνει έτσι την ευκαιρία να αποφευχθούν τυχόν ανακρίβειες. Χάρη στην αφοσιωμένη εργατικότητα του φίλου Πέτρου Μαρτινίδη, αυτό το βιβλίο παρουσιάζεται στη γλώσσα στην οποία θα έπρεπε να είχε εξ αρχής γραφεί.

Κλείνοντας αυτόν τον πρόλογο, ευχαριστώ θερμά τον μεταφραστή μου, όχι μόνο γιατί μετέφερε το κείμενό μου σε κομψά ελληνικά, μα και γιατί με βοήθησε μερικές φορές να προσδιορίσω ακριβέστερα τη σκέψη μου.

Ευχαριστώ επίσης τις εκδόσεις Νεφέλη, που μετά τη δημοσίευση μιας από τις μεταφράσεις μου υποδέχεται, τώρα, και αυτή τη μελέτη στους καταλόγους της.

Η ελληνική εκδοχή του βιβλίου θα είναι, συνολικά, πιο έγκυρη από το γαλλικό πρωτότυπο, πιο σαφής και πιο ευανάγνωστη. Συνεπώς, η ικανοποίησή μου είναι πολύ μεγάλη και νιώθω περήφανος για τη διάθεση του βιβλίου σ' ένα ευρύτερο ελληνικό κοινό.

Παρίσι, 11 Δεκεμβρίου 2019.

ΟΡΙΣΜΟΙ

Λαϊκό ή επιφυλλιδικό μυθιστόρημα;

Λαϊκό μυθιστόρημα ή παραλογοτεχνία;

Το υπό μελέτη είδος δεν φέρει ένα μοναδικό όνομα ούτε διαθέτει ακριβή ορισμό στην ελληνική κριτική. Γίνεται λόγος για «λαϊκό μυθιστόρημα», για «παραλογοτεχνία» και για «μυθιστόρημα των αποκρύφων», ενώ πρόσφατα προτάθηκε και ο όρος «αστική ηθογραφία».

Ως κατ' εξοχήν γνώστης του ελληνικού μυθιστορήματος, ο Πάνος Μουλλάς είχε επιλέξει, σε σχετική μονογραφία του, τον όρο «παραλογοτεχνία»¹. Διακρίνεται σε αυτή την επιλογή του η πιθανή επιρροή του ομαδικού έργου *Entretiens sur la paralittérature*², από γάλλους συγγραφείς οι οποίοι ενέτασσαν σε αυτή την κατηγορία μιμητές των έργων του Σύη.

Ωστόσο, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι η «παραλογοτεχνία» περιλαμβάνει μέχρι και τα αμερικανικά κόμικς³, δύσκολα δέχεται κανείς αυτόν τον μάλλον υποτιμητικό όρο για τα μυθιστορήματα συνεχείας του 19ου αιώνα. Ιδίως στην Ελλάδα, όπου, στο ξεκίνημά τους τουλάχιστον, αυτά τα μυθιστορήματα είχαν το ίδιο αναγνωστικό κοινό με τα «επίσημα»⁴. Είναι λοιπόν δύσκολο να

1. Ο χώρος του εφήμερου. Στοιχεία για την παραλογοτεχνία του 19ου αιώνα, Αθήνα, Σοκόλης 2007.

2. Noël Arnaud/Francis Lacassin/Jean Portel (direction), Paris, Plon, 1970

3. Για αυτή την έννοια της παραλογοτεχνίας βλ. Πέτρου Μαρτινίδη: *Συνηγορία της παραλογοτεχνίας*, Αθήνα, Υποδομή, 1994 (Πρώτη έκδοση Πολύτυπο, 1982)

4. Ονομάζω «επίσημο» κάθε μυθιστόρημα που περιλαμβάνουν οι πιο

συμπεριληφθούν στην ίδια κατηγορία με τα κόμικς της Μάρβελ, τον Σούπερμαν και τον Σπάιντερμαν, καλογραμμένες και σύνθετες αφηγήσεις.

Τελικά, κανείς από αυτούς τους όρους δεν καλύπτει ικανοποιητικά τα επτά μυθιστορήματα που αναλύονται εδώ.

Ο όρος «λαϊκή λογοτεχνία» είναι ακόμη πιο αόριστος στην Ελλάδα απ' όσο είναι στη Γαλλία. Υπάρχει βέβαια το ελληνικό ισοδύναμο αυτού που στη Γαλλία λέμε «Γαλάζια Βιβλιοθήκη» – τα γαλλικά ιπποτικά μυθιστορήματα που κυκλοφορούσαν σε φυλλάδια με γαλάζια εξώφυλλα κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Πρόκειται για τα λεγόμενα «Αναγνώσματα του Νέου Ελληνισμού»⁵ – ένα σύνολο έργων που, ως προς το περιεχόμενο, τους τρόπους διάδοσης και τη γλώσσα, διαφέρει ριζικά από τα εδώ παρουσιαζόμενα. Στην πλειονότητά τους, τα «Αναγνώσμα-

γνωστές ιστορίες της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας, όπως του Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά: *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας* (Αθήνα, Γνώση, 2000), του Λίνου Πολίτη: *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1978), του Roderick Beaton: *An Introduction to Modern Greek Literature*, Oxford, Clarendon Press, 1994) και του Mario Vitti: *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Αθήνα, Οδυσσέας, 2003). Σύμφωνα με τον Γιώργο Βελουδή (*Γραμματολογία, Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1994, σελ. 347), ο οποίος δεν διευκρινίζει αν το σχόλιό του ισχύει επίσης για τον 19^ο αιώνα στην Ελλάδα, η παραλογοτεχνία απευθύνεται σε διαφορετικό κοινό από τη λόγια λογοτεχνία: «Η γένεση και η ανάπτυξη μιας νέας «λαϊκής» λογοτεχνίας («παραλογοτεχνίας») απευθύνεται στις αστικές μάζες και η διαφοροποίησή της ως προς τη νέα ελληνική λογοτεχνία της ελίτ έχει ως αφετηρία και ως προορισμό τη νέα (ανα)παραγωγή του υλικού φορέα της λογοτεχνίας για τις μάζες του καπιταλισμού».

5. Έναν όρο που πρότεινε ο Άλκης Αγγέλλου: *Το λαϊκό ανάγνωσμα. Ποιο λαϊκό ανάγνωσμα;* (στο *Giulio Cesare Dalla Croce, Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθήνα, Ερμής 1988), προς αντικατάσταση του όρου «λαϊκή λογοτεχνία».

τα» είναι έμμετρα έργα ανώνυμων συγγραφέων, με στόχο να απομνημονεύονται από το κοινό που τα ακούει. Γραμμένα αρχικά σε μεσαιωνικά ελληνικά, εκσυγχρόνισαν ελαφρώς τη γλώσσα τους στη συνέχεια και μπήκαν σε ομοιοκατάληκτους στίχους. Ο κεντρικός κορμός τους περιλαμβάνει ιπποτικά μυθιστορήματα διατυπωμένα σε δημώδη ελληνική του 14ου μέχρι τον 17ο αιώνα, όπως το *Ίμπέριος και Μαργαρώνα*, το *Βέλθανδρος και Χρυσάντζα* ή το *Έρωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου. Κι ακόμα, στα «Αναγνώσματα» ανήκουν οι μεταφρασμένες από τα ιταλικά *Χίλιες και μία Νύχτες*, καθώς και οι ενίοτε άσεμνοι *Μύθοι του Συντίπα*. Τα έργα αυτά, μάλλον άσχημα τυπωμένα στη Βενετία σε μορφή φυλλάδας, πουλιόνταν ευκαιριακά από γυρολόγους σε πανηγύρια. Κύριος προορισμός τους ήταν λοιπόν ένα αγροτικό κοινό, που δεν είχε δυνατότητα να διαβάξει εφημερίδες, και η δημώδης γλώσσα τους, απλή και βατή για όλους⁶, διανθιζόταν μερικές φορές με αποχρώσεις της κρητικής διαλέκτου.

Κατά κανόνα ανώνυμη, η λογοτεχνική παραγωγή αυτού του είδους ήταν τω όντι λαϊκή κι εντελώς διαφορετική από τα μυθιστορήματα επώνυμων συγγραφέων, τα οποία κυκλοφορούσαν σε συνέχειες σε εφημερίδες του 19ου αιώνα. Γλώσσα αυτών των μυθιστορημάτων ήταν η «καθαρεύουσα» και αναγνώστες τους, όπως παντού, το μαζικό κοινό των πόλεων⁷. Από μόνο του, βε-

6. Αυτή η απλή, λαϊκή ελληνική δεν είναι μια ακριβής προφορική γλώσσα και δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «δημοτική», δεδομένου ότι αυτή η εκδοχή, με τυποποιημένο γραπτό λόγο, εμφανίζεται μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα. Μένω στον όρο «δημώδης», εννοώντας μια γλώσσα από την οποία απουσιάζουν ιδιαιτερότητες συγκεκριμένων διαλέκτων, τυπική ποικιλία των ελληνικών της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, των Ιονίων νήσων ή της Κρήτης. Βλ. σχετικά Tonnet: *Histoire du grec*, Paris, L'Asiathèque, 2011.

7. Η Lise Queffelec, *Le Roman-feuilleton français au XIXe siècle* (Paris, PUF, 1989), επισημαίνει ότι στη Γαλλία το επιφυλλιδικό μυθιστόρημα απευθύνεται σ' ένα «δυνάμει οικουμενικό κοινό». Ο Jean Tulard

βαίως, το γλωσσικό κριτήριο δεν αρκεί για να διακριθούν από τη «λαϊκή λογοτεχνία». Η καθαρεύουσα αποτελούσε τρέχουσα γλώσσα του γραπτού λόγου, ιδίως των εφημερίδων, και δεν ήταν αναγκαίο να διαθέτει κάποιος υψηλή μόρφωση ώστε να την κατανόει⁸. Για την Ελλάδα, ειδικότερα, εκείνο που θα προσέγγιζε αυτή την παραγωγή στη «λαϊκή» λογοτεχνία είναι η μορφή των εκδόσεων στις οποίες κυκλοφόρησε. Τον 19ο αιώνα, αθηναίοι εκδότες σαν τον Σαλίβερο είχαν διαδεχθεί, πλέον, τους εκδότες της Βενετίας. Εμφανίζονται έτσι στις εκδόσεις τους «φυλλάδες» όπως οι *Μύθοι του Συντίπα*, καθώς και αισθηματικά ρομάντζα επιφυλλιδικού τύπου, όπως *Η όρφανή της Χίου ή Ο θρίαμβος της άρετῆς*, του Ιάκωβου Πιτσιπιού. Στο τέλος του αιώνα, αρχίζουν να εμφανίζονται επίσης έργα με έγχρωμα εξώφυλλα, απειροτέχνη τυπογραφία και ποικίλες εικονογραφήσεις⁹. Σε εκείνη τη φάση, πράγματι, ορισμένα επιφυλλιδικά μυθιστορήματα συναντούν τα «Αναγνώσματα του Νέου Ελληνισμού».

προχωρεί ακόμη περισσότερο στο άρθρο του «Roman populaire» (της *Encyclopaedia Universalis*) συμπεραίνοντας ότι: «τελικά, το λαϊκό μυθιστόρημα είναι κυρίως ένα αστικό μυθιστόρημα.»

8. Για εκείνη την εποχή, το να διαβάζεις με άνεση και το να έχεις πρόσβαση σε κείμενα της καθαρεύουσας συνέπιπταν. Κάτι που δεν σημαίνει ότι όλοι οι αναγνώστες μπορούσαν επίσης να γράψουν, χωρίς σφάλματα, σε αυτή τη γλώσσα.

9. Θεωρητικά, η εικονογράφηση συνεισφέρει στην κατανόηση του κειμένου και καθοδηγεί τη φαντασία του λαϊκού αναγνώστη. Στην περίπτωση του *Οι Άθλιοι των Αθηνών*, του Ιωάννη Κονδυλάκη, πρώτης εικονογραφημένης λαϊκής έκδοσης στην Ελλάδα, οι εικόνες είναι μάλλον ενοχλητικές, καθώς οι ποικίλοι εικονογράφοι παρουσίαζαν με διαφορετικά γνωρίσματα τον ίδιο μυθιστορηματικό χαρακτήρα. Ο εκφυλισμός του επιφυλλιδικού μυθιστορήματος στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση του *Ο Διάβολος εν Τουρκία*. Η πρώτη του έκδοση στο Λονδίνο, το 1862, είναι πολύ επιμελημένη. Αντίθετα, η αθηναϊκή επανέκδοση του 1892, στον Φέξη, έγινε σε κακής ποιότητας χαρτί και βρίθει τυπογραφικών λαθών.

Μυθιστόρημα «των Αποκρύφων», κοινωνικό μυθιστόρημα ή «αστική ηθογραφία»;

Για να παρακαμφθεί η αοριστία του «λαϊκού μυθιστορήματος», προτάθηκε αρκετά πρόσφατα¹⁰ στην Ελλάδα ο όρος «μυθιστόρημα των αποκρύφων»¹¹. Η λέξη προέρχεται από τίτλους γαλλικών μυθιστορημάτων, αλλά ως ορολογία είναι αγγλοσαξονική (*Mystery Novels*). Η Γεωργία (Ζέτα) Γκότση¹² (1997, σελ.150) το δηλώνει ρητά:

Όταν μιλώ για μυθιστορία «Αποκρύφων» αναφέρομαι σε ένα είδος μυθιστορήματος που έχει ως θέμα του την εξαθλίωση των λαϊκών στρωμάτων, τη διαφθορά και την εγκληματική συμπεριφορά (ιδίως στις πόλεις) και εμφανίζει έναν σοσιαλιστικού τύπου προβληματισμό με αίτημα την κοινωνική δικαιοσύνη και προστασία των αδυνάμων και πενήτων.

Η Σοφία Ντενίση βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση¹³. Με αφετηρία το αγγλικό μυθιστόρημα μυστηρίου, το οποίο ορίζει ως «το κοι-

10. Σύμφωνα με τη Σοφία Ντενίση, «Μυθιστόρημα των αποκρύφων» (*Περίπλους* τ. 43, 1997, σελ. 60, σημ. 1), ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά για τον χαρακτηρισμό ελληνικού μυθιστορήματος από τον Νάσο Βαγενά, σε άρθρο του για τον μυθιστοριογράφο Νικόλαο Βωτυρά, δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Το Βήμα* (12/2/1995).

11. Βλ. σχετικά Παντελής Βουτουρής, 1995, *Ως εις Καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19ου αιώνα* (σελ. 174-198, Αθήνα, Νεφέλη).

12. Γεωργία (Ζέτα) Γκότση: «Η μυθιστορία των Αποκρύφων. Συμβολή στην ιστορία του είδους», στο: *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880* (επιμ. έκδοσης Νάσος Βαγενάς, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σελ. 150).

13. Ντενίση (1996-1997), σελ. 38-53.